

DE BELANGRIJKHEID VAN ONBELANGRIJKHEID. VOETBAL, FEMINISME EN VRIJHEID.

Nathanja van den Heuvel

“Voetbal is nummer één en ik zet er alles voor opzij, school, alles. Ik ben altijd aanwezig en ik doe er alles voor. Maar aan de andere kant staat voetbal op nummer twee, omdat school eigenlijk belangrijker is, maar toch pas ik mijn schoolrooster aan voor voetbal.” Aan het woord is een speelster van het Nederlandse vrouwenvoetbalelftal, die ik interviewde in de context van mijn PhD-onderzoek naar de maatschappelijke betekenis van vrouwentopvoetbal. Het citaat laat een paradox zien: er komen twee onverenigbare waardesystemen samen, twee verschillende manieren om invulling te geven aan het begrip belang. Volgens het ene is voetbal bijkomstig, volgens het andere juist onmetelijk belangrijk. In vergelijking met wereldse waarden als gezondheid, financiële zekerheid en sociaal welbevinden is voetbal onbelangrijk en toch doet deze speelster er alles voor. Er is dus iets aan voetbal dat deze speelster en al die andere speelsters die ik interviewde bereidwillig maakt om offers te brengen, maar dat tegelijkertijd ontsnapt aan panklare begrippen.

Hoewel het brengen van offers een wezenlijk onderdeel uitmaakt van het leven van topsporters, is het opvallend dat de inzichten die we in het huidige sociale sportonderzoek vinden, ontoereikend zijn om een adequate duiding te geven van de opofferingsbereidheid van de voetbalsters. Geïnspireerd door onder meer marxistische, en foucaultiaanse poststructuralistische inzichten duidt de huidige sportwetenschap de bereidheid tot het brengen van offers in termen van de instrumentele rede. De data van mijn studie tonen echter dat daarmee een dieper gelegen ervaring over het hoofd wordt gezien die niet kan worden begrepen aan de hand van de instrumentele rede, namelijk de onherleidbare geleefde betekenis van voetballen.

In mijn proefschrift stel ik voor de bestaande op marxistische en foucaultiaanse poststructuralistische leest geschroeiende inzichten in het huidige sportonderzoek aan te vullen met de filosofie van het spel van Johan Huizinga, Eugen Fink en Hans-Georg Gadamer. Ik stel dat het spel, begrepen als een onafhankelijke en onherleidbare structuur van de ervaring, ons in staat stelt de ervaring van opoffering te duiden op een manier die congruent is aan de onmisbare inzichten uit het marxisme en foucaultiaans poststructuralisme. Ten tweede beargumenteer ik dat de filosofie van het spel ons laat zien dat de bestaande theoretische kaders belangrijke inzichten missen in de theorievorming

omtrent subjectiviteit. Meer specifiek beargumenteer ik dat het spel een begrip van vrijheid en verzet voortbrengt dat ontbreekt binnen het sportonderzoek. 'Ontbreekt', omdat we dit begrip niet vinden binnen de huidige theoretische kaders en 'ontbreekt', omdat deze kaders er nood aan hebben.

Huidige theoretische kaders: marxisme en (feministisch) poststructuralisme

Geïnspireerd door onder meer marxistische en poststructuralistische inzichten begrijpt het huidige sociaalkritische sportonderzoek sport als een instituut van sociale onderdrukking dat de belangen van de dominante cultuur in stand houdt en versterkt. Vanuit marxistische hoek gaat de aandacht daarbij vooral uit naar de ontwikkeling van sport onder de invloed van het kapitalisme en wordt de vraag gesteld of sport niet slechts de doelstellingen van het neoliberale systeem dient. Bijvoorbeeld, in de interviews die Martin Roderick hield met mannelijke profvoetballers voor zijn etnografische studie *The Work of Professional Football. A Labour of Love?* omschreven laatstgenoemden zichzelf botweg als koopwaar, nummers of zelfs stukken vlees. Als reactie op de vraag of alle voetballers zichzelf zien als koopwaar, antwoordde een van de spelers die hij interviewde: 'Ik denk dat iedere voetballer handelswaar is. Ik bedoel hiermee niet te zeggen dat we ons altijd voelen behandeld als speler A of speler B, maar als puntje bij paaltje komt, ben je een product en de club probeert zoveel mogelijk uit dat product te halen' (Roderick, 2006, p.154). Een Messi of Ronaldo mag zichzelf gelukkig prijzen met een miljoenenbankrekening en eeuwige faam, maar de gemiddelde mannelijke voetballer zou niets anders zijn dan een gezichtsloos lichaam waar met alle macht surpluswaarde uit wordt geperst.

Naast het marxistische kader, benadrukken poststructuralistische perspectieven de manier waarop sport seksisme, racisme en homofobie in de hand werkt. De focus binnen dit kader is op lokale machtsverhoudingen, waarbij de ervaringen van topsporters begrepen worden als subjecteffecten van lokale machtstechnieken. Centraal staat de gedachte dat sport dociele atleten voortbrengt die de sportcultuur op zo'n manier geïnternaliseerd hebben dat ze denken te handelen uit eigen belang. Voor feministen werkzaam binnen deze stroming staat de constructie van en vraag naar gendernormalisatie centraal.

De interviews die ik met topvrouwenvoetbalsters hield, maken echter duidelijk dat, hoewel gendernormalisering en exploitatie een bepalende rol spelen in het vrouwenvoetbal, de ervaringen van de speelsters er niet toe te herleiden zijn. Specifiek tonen ze dat de paradox waar ik dit artikel mee begon, die van de bereidheid tot het brengen van offers, niet terug te brengen valt tot de productie van onderdrukkende vormen van subjectiviteit, oftewel macht. Een citaat als '*Voetbal is nummer één en ik zet er alles voor opzij, school, alles, maar aan de andere kant staat voetbal op nummer twee*' en de vele andere die eenzelfde structuur volgen, signaleren dat er iets is aan voetbal dat niet kan worden

verklaard in termen van wereldse waarden als gezondheid en sociaal welbevinden, maar er tegelijkertijd mee kan concurreren, of ze zelfs overstijgt.

Om meer precies te zijn, wat we zien is dat het de voetbalsters ontbreekt aan objectieve redenen of argumenten om de bereidheid tot het brengen van offers te duiden. In vergelijking met de wereldse waarden van gezondheid en welbevinden beschouwen de speelsters voetbal als de meest onbelangrijke zaak in de wereld. Tegelijkertijd zijn de speelsters bereid al deze wereldse zaken op te offeren, omdat ze voetbal het belangrijkste of meest waardevolle ter wereld beschouwen, ondanks het feit dat ze de waarde ervan niet in woorden kunnen vatten. Sterker nog, wat hen rest is hun keuze voor voetbal af te doen als gekkenwerk: 'Als ik er goed over nadenk dan zou ik stoppen met voetbal. Maar ik doe het niet. Het is gek, het is gekkenwerk.'

Dit betekent in de eerste plaats dat we de keuze vóór voetbal, anders dan het huidige sociaalkritische sportonderzoek doet, niet kunnen herleiden tot bestaande categorieën, waarden of belangen. De voetbalsters offeren niet zozeer wereldse waarden op voor andere wereldse waarden, bijvoorbeeld gezondheid voor financiële zekerheid, maar voor 'iets' aan voetbal dat niet in bestaande begrippen en woorden te vatten valt. Er is dus letterlijk iets aan voetbal dat *sui generis* betekenisvol concurreert met wereldse waarden en deze zelfs overstijgt. Met andere woorden, de speelsters kiezen er bewust voor om hun leven te leiden op een manier die ze niet kunnen verklaren. In wat volgt verklaar ik deze keuze met behulp van de filosofie van het spel.

Oppoffering in termen van het spel

Voor de spelfilosofen Huizinga, Fink en Gadamer verwijst het spel allereerst naar een ervaring waarvan de betekenis intern is aan de ervaring zelf en dus ook geen doel of nut buiten zichzelf kent. Dit betekent ook dat het zo goed als onmogelijk is om de ervaring van het 'in het spel zijn' te beschrijven vanuit een perspectief als buitenstaander. Zodra we de ervaring van in het spel zijn daarentegen proberen te beschrijven als was het een object waarover we allerhande kennis zouden kunnen claimen, dan verdwijnt het spel als sneeuw voor de zon. Kinderen weten dit natuurlijk als geen ander. Voor hen is de eettafel daadwerkelijk een kasteel, het tafellaken een koningsmantel en de wereld het avontuur dat zich onder de tafel afpeelt. Het onontkoombare 'Wat maken jullie toch een rotzooi' of 'Wat doen jullie daar' maakt daar onmiddellijk korte metten mee. Het bekende 'niks' dat erop volgt is treffend. Zodra uit het spel gehaald door een ouder of verzorger, is de tafel gewoon weer een tafel en lijkt het onmogelijk om woorden te geven aan het avontuur dat zich eronder afspeelde. Kinderen spelen – niet omdat het nut heeft, maar simpelweg om te spelen. Zo ook de voetbalsters. Wat hen motiveert om offers te brengen ligt precies hierin besloten: de ervaring 'in het spel te zijn'. Wat we hieruit kunnen concluderen is dat de voetbalsters niet de ene wereldse

waarden opofferen voor de andere, maar voor de spelwereld.

Ten tweede noemen en roemen de bovengenoemde spelfilosofen de ervaring van spel als dé ervaring van vrijheid, of anders verwoord, de plek waar vrijheid huist. Wanneer we spelen zijn we vrij en ontsnappen we aan de calculerende, disciplinerende en objectiverende werking van macht, in ieder geval momentaan. De vrijheid van het spel kent echter een heel specifiek karakter.

In de eerste plaats moeten we deze niet begrijpen als de andere kant van de rede, alsof we werkelijke vrijheid kunnen vinden in het exces, de roes of de dronkenschap. Dit is bijvoorbeeld de mening die Bataille erop nahoudt in zijn pleidooi voor een sociale orde gebaseerd op nutteloze verspilling. Voor Bataille moet het domein van de opoffering en verspilling gezien worden als het 'radicaal Andere van de rede', oftewel het irrationele. Voorts zou iemand die een offer brengt zichzelf bevrijden van de instrumentele rede en haar slaafse productie van subjectiviteit door zichzelf er radicaal buiten te plaatsen.

De spelfilosofen stellen juist dat de ervaring 'in het spel te zijn' zich verzet tegen het onderscheid tussen rationaliteit en irrationaliteit, of in termen van de filosofie van het spel: speelsheid en ernst. Om deze reden druist het concept van het spel zowel in tegen het dualistische denken van het huidige sociaalkritische sportonderzoek als van zijn tegenpool zoals we die vinden bij Bataille. Terwijl het huidige sociaalkritische sportonderzoek een offer reduceert tot het domein van de rationaliteit, reduceert Bataille het tot het domein van de irrationaliteit. Beide gaan dus uit van een radicale scheiding tussen speelsheid en ernst.

Voor de spelfilosofen moet het onderscheid tussen speelsheid en ernst evenwel gezien worden als een historisch en secundair fenomeen. In 'werkelijkheid' vormen speelsheid en ernst een eenheid. Het spel is een vrije activiteit die enerzijds buiten het 'gewone' leven staat als 'niet serieus', maar tegelijkertijd de speelster volledig overneemt. Merk op dat het eerder aangehaalde citaat een soortgelijke structuur volgt: *'Voetbal is nummer één en ik zet er alles voor opzij, school, alles, maar aan de andere kant staat voetbal op nummer twee.'* Het spel is niet serieus in de zin dat het losstaat van de gewone werkelijkheid. Tegelijkertijd moet deze gescheidenheid niet als onwerkelijk of onbelangrijk worden opgevat, precies omdat spelers het spel volledig serieus nemen. Vanuit het perspectief van de speelster is het spel volledig serieus. In feite is de ernst die we in het spel vinden datgene wat het spel tot spel maakt. Ernst is zelfs noodzakelijk voor het spel, want zodra de spelers hun spel niet meer serieus nemen, houdt het spel op te bestaan. Vanuit het perspectief van een buitenstaander daarentegen oogt een spel 'niet serieus'.

Wat dit in concrete zin betekent, is dat een voetbalster vrij is in zoverre ze zich tegelijkertijd betreft op de échte wereld en de wereld van het spel, in afwezigheid van een overkoepelende waardeschaal. Met andere woorden, een voetbalster is vrij omdat ze een keuze heeft tussen de verschillende werelden. Vrijheid bestaat dus in het onvervreembare vermogen om onszelf in en uit het spel te roepen, voorbij de onderworpenheid aan macht.

De ernst van de wereld

Dat het spel zowel speelsheid als ernst omvat, betekent echter niet dat het gekarakteriseerd wordt door objectiviteit. Hiermee zouden we weer terug zijn bij een instrumentalistisch ofwel economisch begrip van opoffering. De voetbalsters offeren zoals gezegd geen wereldse zaken op voor andere wereldse zaken, maar voor de spelwereld. Het spel concurreert met de imperatieven van de 'echte' wereld, maar dan wel onder de voorwaarde dat het spel zich onttrekt aan morele, materiële, fysieke en sociale verwachtingen en verplichtingen. Huizinga stelt hierover dat we niet moeten denken dat het spel een serieus karakter kent vanwege de ernst die we in de 'echte' wereld aantreffen. Met andere woorden, de ernst die we in het spel vinden, ontleent zijn betekenis niet aan de vertogen die in de 'echte' wereld circuleren. Daarentegen ontleent de 'echte' wereld haar serieuze karakter aan de ernst die we in het spel vinden. In meer filosofische termen: het spel is ontologisch primair aan het onderscheid tussen subjectiviteit en objectiviteit. Uiteraard kan het zin hebben om te spreken van subjectiviteit, realiteit of objectiviteit, maar alleen onder de voorwaarde dat we erkennen dat beide geen oorspronkelijke, maar historische en secundaire fenomenen zijn. Niet het spel vraagt om uitleg aan de hand van de werkelijkheid, maar de werkelijkheid dient uitgelegd te worden aan de hand van het spel. Anders gezegd: ons gevoel voor de werkelijkheid is afgeleid van het spel en niet omgekeerd. Het spel maakt de ernst die we in de 'echte' wereld vinden mogelijk. Tegelijkertijd staat het tegenover de ernst van de echte wereld omdat het zich verzet tegen reductionistische opvattingen die het onderscheid tussen speelsheid en ernst als ontologisch primair beschouwt.

Wat dit concreet betekent in de context van de ervaringen van de voetbalsters is dat hun gevoel een tegenstrijdig leven te leiden – voetbal is niet zo belangrijk en tegelijkertijd is het dat wel – niet voortkomt uit het feit dat ze daadwerkelijk een tegenstrijdig leven leiden, maar dat ze het historische en contingente onderscheid tussen speelsheid en ernst geïnternaliseerd hebben. Met andere woorden, de speelsters blijken niet in staat om betekenis te geven aan hun keuzes omdat ze gebruik maken van de ideologische instrumenten die gebaseerd zijn op het onderscheid tussen speelsheid en ernst. Dit is precies de reden waarom ik eerder stelde dat het de speelsters ontbreekt aan objectieve argumenten om te verwoorden waarom ze kiezen voor hun sport. Ze missen de juiste woorden om te spreken over hun ervaringen precies omdat het vertoog dat voorhanden is, gebaseerd is op het historische onderscheid tussen speelsheid en ernst.

Spelen in vrijheid

Wat zijn de gevolgen van de ontdekking van het spelende subject voor de aannames die we vinden in het huidige sporttheoretische paradigma? Wanneer we

nu eens teruggaan naar de dominante overtuiging die we vinden in het sociaalkritische sportonderzoek, namelijk dat de opofferingsbereidheid van topsporters begrepen moet worden als een onderdrukkende vorm van subjectiviteit, dan moeten we in de eerste plaats concluderen dat deze opvatting zelf vormen van onderdrukking genereert. Wat het dominante sporttheoretische vertoog immers ontkent, of wat sympathieker uitgedrukt, vergeet, is precies dat de spelers ervoor kunnen kiezen om te spelen. Door dit te vergeten, bevestigt de dominante blik in het sportonderzoek het idee dat de spelers wel gek moeten zijn wanneer zij ervoor kiezen zaken zoals gezondheid en financiële zekerheid op te offeren voor hun sport. Het eerder aangehaalde is treffend: ‘Als ik er goed over nadenk dan zou ik stoppen met voetbal. Maar ik doe het niet. Het is gek, het is gekkenwerk’. Maar, jezelf gek moeten noemen wanneer je dat niet bent, of beter gezegd wanneer je in het spel bent, is precies een vorm van onderdrukking. Meer in het bijzonder is dit een vorm van subjectieve of spirituele onderdrukking oftewel vervreemding. Het geproduceerde onvermogen om zichzelf te begrijpen, resulteert bij de spelers in zelftwijfel en gevoelens van machteloosheid. Zij voelen zich letterlijk niet in staat om bezit te nemen van een kracht die ze hebben, maar denken niet te hebben.

Wat hier uiteindelijk uit volgt is dat vervreemding niet slechts kan worden begrepen in termen van uitbuiting, disciplineren en normalisering, maar in de eerste plaats verwijst naar dit onvermogen van de spelers betekenis te geven aan hun keuzes. In feite berust de theorievorming over vervreemding als een vorm van uitbuiting, disciplineren en normalisering op een voorafgaande objectivering van het subject die het reduceert tot het niveau van de objectieve of instrumentele rede. Daarmee ziet ze over het hoofd dat we altijd de mogelijkheid behouden om te opereren volgens in ieder geval twee betekenissystemen, die van de dominante werkelijkheid en die van de spelwereld. Om deze reden volgt de kritiek op het instrumentalisme van de huidige topsportpraktijk uiteindelijk eenzelfde logica als de praktijk die ze tracht te bestrijden, namelijk die van de instrumentele rede. Het hanteert een enkelvoudig waardesysteem dat alle ervaring reduceert tot het regime van die rede en ervaringen die niet onmiddellijk te duiden zijn, afdoet als irrationeel of onwerkelijk.

In de tweede plaats biedt de ontdekking van het spelende subject een alternatief perspectief op de vraag naar verzet. Niet geheel onverwacht, gezien de kritische blik op de huidige topsportpraktijk, neemt de vraag naar weerstand of verzet een belangrijke plaats in binnen het huidige sportonderzoek. Hoe zouden topsporters weerstand kunnen bieden tegen de krachten die hun begrenzen en onderdrukken? In de context van sport en genderonderzoek wordt bijvoorbeeld vaak de vraag gesteld hoe vrouwen de mannelijke dominantie in sport kunnen doorbreken. Ervan uitgaande dat gender een sociale constructie is die normerend werkt en dus aan vrouwelijk sporters een bepaald gedrag zou voorschrijven, wordt tegelijkertijd gesteld dat het sociaal geconstrueerde karakter van gender hoop biedt op een uitweg of zelfs een bevrijding van de norm. Wat geconstrueerd is,

zou ook weer gedeconstrueerd en opnieuw geconstrueerd kunnen worden en dit kan bevrijdend werken. Concreet stelt men voor dat sporters door te schuiven met de betekenis van mannelijkheid en vrouwelijkheid, weerstand kunnen bieden tegen de normerende werking van gender. Wat dit betekent is dat binnen het huidige sportonderzoek de vraag naar verzet tegen de man en zijn macht en kapitaal uiteindelijk geduid wordt aan de hand van alternatieven die voortkomen uit de instrumentele rede zelf. Deze alternatieven zullen naar alle waarschijnlijkheid echter zelf weer nieuwe vormen van onderdrukking teweegbrengen. Dit precies omdat de instrumentele rede, zoals ik hierboven stelde, zich baseert op een enkelvoudig waardesysteem dat ervaringen die niet onmiddellijk te duiden zijn, afdoet als irrationeel of onwerkelijk. Anders gesteld, in zoverre binnen deze manier van denken het subject in feite een object is, volgt haast automatisch dat verzet gelijkstaat aan de introductie van nieuwe vormen van onderdrukking of vervreemding.

Verzet als de praktijk van leven in meerdere werelden

In zoverre de filosofie van het spel ageert tegen het idee dat onze ervaringen gereduceerd kunnen worden tot het niveau van de instrumentele rede, biedt het tegelijkertijd een alternatief perspectief op de vraag naar verzet. Wat naar voren kwam in het bovenstaande is dat het probleem van de huidige notie van verzet erin bestaat dat het, door het spel te vergeten, verzet uiteindelijk gelijkstelt aan nieuwe vormen van onderdrukking. Met andere woorden: zolang we vergeten dat wij altijd kunnen spelen, dat wil zeggen een onvervreemdbare keuze hebben om te spelen, zullen we onszelf slechts beperken.

Dit brengt in de eerste plaats aan het licht dat we verzet niet zozeer moeten begrijpen als gericht tegen macht of onderdrukking, maar als verzet tegen deze tegenstelling, tegen de valse keuze die ons wordt voorgehouden: onszelf te zien als subjecten of als objecten. De filosofie van het spel leert ons dat het onderscheid tussen subjectiviteit en objectiviteit moet worden opgevat als historisch en contingent. Het maakt zichtbaar dat verzet, verzet is tegen reductionisme. Dit betekent uitdrukkelijk niet dat ik ontken dat onderdrukking bestaat. Noch roep ik de speelsters op hun eigen onderdrukking te omarmen. Wat ik wel bedoel is dat het soort druk dat de clubeigenaren en -trainers op de speelsters uitoefenen hen niet volledig kan dwingen, omdat de speelsters altijd een onbetwistbare toegang hebben tot het maken van een keuze. De speelsters spelen op hun eigen voorwaarden. Clubeigenaren en coaches profiteren hiervan, maar dit is een bijverschijnsel.

Als we deze inzichten serieus nemen, kunnen we niet anders concluderen dan dat de filosofie van het spel niet alleen van conceptueel belang is, maar vooral ook van ethisch belang. Het toont ons dat feministisch verzet moet worden opgevat als verzet tegen monisme, oftewel determinisme. Verzet is de praktijk van leven in meerdere werelden.